

ко-критические обзоры и современные исследования. – 2012. – № 2–3. – С. 33–42.

3. Каптерев П.Ф. Детская и педагогическая психология / П.Ф. Каптерев. – М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. – 336 с.

4. Никольская А.А. Возрастная и педагогическая психология в дореволюционной России / А.А. Никольская. – Дубна : Изд. центр «Феникс», 1995. – 332 с.

5. Россолимо Г.И. План исследования детской души : [пособие для родителей и педагогов] / Г.И. Рос-

солимо. – М. : Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнарев и Ко, 1906. – 90 с.

6. Сикорский И.А. Психологические основы воспитания и обучения / И.А. Сикорский. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнарев и Ко Киевское отделение, 1909. – 112 с.

7. Сикорский И.А. План исследования психического состояния детей / И.А. Сикорский // Дошкольное воспитание. – 1912. – № 1. – С. 3–14.

8. Сикорский И.А. План исследования физического и психического состояния детей / И.А. Сикорский // Дошкольное воспитание. – 1911. – № 5. – С. 3–4.

УДК 159.922

ДЕПРИВОВАНИЙ ОБРАЗ Я ТА СПЕЦИФІКА ГАНДИКАПІЗМУ В УМОВАХ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ЗАКЛАДУ

Макогончук Є.С., аспірант
кафедри загальної та соціальної психології

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті розкрито специфіку формування образу Я в депривованій особі, яка відбуває покарання в пенітенціарній установі. Висвітлено психологічні особливості гандикапізму як негативного й упередженого ставлення до підлітків-колоністів.

Ключові слова: пенітенціарний заклад, депривація, соціальний ізоляціонізм, образ Я, гандикапізм.

В статті раскрыта специфика формирования образа Я у депривированной личности, отбывающей наказание в пенитенциарном учреждении. Отражены психологические особенности гандикапизма как негативного и предвзятого отношения к подросткам-колонистам.

Ключевые слова: пенитенциарное заведение, депривация, социальный изоляционизм, образ Я, гандикапизм.

Макогончук Е.С. DEPRIVED OF OFFENSES I AND SPECIFIC OF HANDICAP IN THE CONDITIONS OF PRISON ESTABLISHMENT

In the article the specific of forming of character is exposed I for a deprived person which departs punishment in prison establishment. The psychological features of handicap are reflected as negative and preconceived attitude toward teenagers-colonists.

Key words: prison establishment, deprivation, social isolationism, self-image, handicap.

Постановка проблеми. Людина в умовах пенітенціарного закладу переживає різноманітні види депривації [2; 3; 5], відчуває істотний деформуючий вплив соціального ізоляціонізму, виявляє помітні поведінкові й психоемоційні дисфункції [2; 3]. Значною мірою по-іншому функціонують усі складові самосвідомості, насамперед самооцінка, самоакцептація, саморегуляція, виявляються численні проблеми зі становленням образу Я та всієї Я-концепції [3].

У контексті фундаментального вивчення окресленої проблеми в ресоціалізаційному векторі Я. Гошовський відзначає, що значущість і універсалізм проблеми надають окремого фундаментального статусу процесові виведення, осмислення та застосування поняття «депривований образ

Я». Учений уважає, що структуру депривованого образу Я можна подати у вигляді ієрархізованої системи соціально-психологічних настановлень, що, характеризуючи ставлення суб'єкта до себе в найпростіших формах (Я – суб'єкт власної вітальної активності), призводить до сформування в нього глобального самоставлення (Я – суб'єкт мета-образу Я (Ми)). Рівень сформованості депривованого образу Я залежить від узгодження та спільного функціонування таких параметрів, як тотожність-дихотомійність самосприймання, чіткість-дифузність самоуявлення, позитивність-негативність самоставлення тощо.

Різномірневу структуру депривованого образу Я пропонується розглядати з погляду єдності когнітивного, емоційного й

регулятивного компонентів і зіставляти з умовами соціально-психологічної детермінації режиму закладових (пенітенціарних) позбавлень. Адже зовнішні умови, інтроєктуючись у внутрішньо переживані образи, активізують або зводять до пасивності особистісну самоакцептацію та самооцінку, які є передумовою й підставою творення образу Я. На думку дослідника, режим «офіційної» закладової депривації призводить до послаблення та зруйнування (дезінтегративність) «старих» мікрообразів Я в особистості й до утворення та функціонування (інтегративність) нового образу Я, що інтерферує з мета-образом Я (Ми) вихованців закритого навчального закладу. Дефініція депривованого образу Я передбачає виділення трьох основних аспектів. Депривований образ Я – це складна й багаторівнева система уявлень особистості про себе, що складається з когнітивного, афективного й поведінкового компонентів і детермінується процесами діяльності й спілкування, які відбуваються в умовах позбавлення реальної сімейної взаємодії. Депривований образ Я – це сукупність прийомів самопізнання як наслідок активного поєднання атрибутів самоакцептації та самооцінювання, що спрямовані на вироблення адекватного уявлення особистості про рівень своєї самосвідомості, своє становище у взаєминах із замкнутою комунікативною групою й забезпечує самоуправління своєю діяльністю. Депривований образ Я – це особистісний дескриптор, який указує на соціально-психологічну й фізичну ідентичність, контакт, належність та інтерференцію із закладовим мета-образом Я (Ми) [2; 3]. Такий концептуальний підхід ми якраз і обрали в аналітичному підході до вивчення складних процесів формування й вияву базових компонентів образу Я людини, яка відбуває покарання в пенітенціарній установі та зазнає упередженого й гандикапного ставлення з боку інших колоністів.

Ступінь розробленості проблеми. Феноменологію гандикапізму ми розглядаємо крізь призму багатьох потужних концептуально-теоретичних підходів, адже лише синтез різноманітних наукових трактувань такого складного та поліфакторного явища може дати цілісне обрамлення й уявлення. Згідно з теорією лабелігну або ж наклеювання ярликів (теорії соціальної реакції Г. Беккера, Е. Лемертонна тощо), для позначення осіб із функціонально обмеженим здоров'ям застосовується поняття «девіанти». Тому інвалідність розглядається як відхилення від соціальної норми, носіям цієї девіації наклеюється ярлик – інвалід, тобто щодо них здійснюється соціальна

стигматизація як акцентування неповносправності, «інакшості», а отже, найчастіше й неповноцінності, покрученості, спотвореності тощо. У контекстуальному річищі цієї теорії вивчаються соціальні проблеми конкретного індивіда із психофізичними обмеженнями за допомогою вивчення системи ставлень до нього соціуму загалом. Крізь призму цього методологічного підходу до осмислення проблеми неповносправності/інвалідності здійснено наукові студії О. Дікової-Фаворської, М. Левицької, О. Ставицького та ін. [4; 6; 7].

Як відомо, у класичних психологічних концепціях образ Я розглядається в контексті набуття особистістю самості, зокрема як сукупність уявлень людини про саму себе і як складова Я-концепції (Р. Бернс, К. Роджерс), як аспект самосвідомості особистості (С. Рубінштейн, О. Леонтьєв), як складова досліджень самоідентичності (Е. Еріксон, К. Юнг).

Традиційно виокремлюють такі найтисповіші підходи до вивчення образу Я особистості: логіко-гносеологічний, у межах якого досліджується змістове наповнення образу Я та система його взаємозв'язків з іншими психологічними феноменами; генетичний, у якому розкривається генеза образу Я, а також вплив психологічних передумов його формування та розвитку на специфіку вияву; конкретно-історичний, у якому вивчаються історичні детермінанти особливостей, форм та інших характеристик образу Я залежно від конкретних умов життєдіяльності особистості; функціональний, спрямований на визначення всього спектру функцій, що їх виконує образ Я в процесі соціально-духовного розвитку особистості; структурно-психологічний, пов'язаний із розвитком і диференціацією внутрішньої структури образу Я та характеристикою взаємовпливу її елементів [1].

Для дітям, позбавленим сімейної опіки й турботи, характерна загострена потреба в інтимно-особистісному спілкуванні, що є не власне віковою характеристикою. Брак комунікативного простору, звуження реального кола спілкування цих підлітків призводять до замкнутості, невміння налагодити контакти з навколишніми дітьми й дорослими, а інколи навіть до соціальної самоізоляції. Найактивніше це впливає на самооцінку депривованих підлітків, яка стає суперечливою, нестабільною й, впливаючи на поведінку, призводить інколи до несподіваних і немотивованих вчинків. Відбуваються перепади в процесі формування образу Я.

Сумарно можна виокремити таку узагальнену інформацію про образ Я: це ре-

зультат (продукт) суб'єктивного відображення людиною самої себе, що охоплює три аспекти: 1) когнітивний – система уявлень і знань індивіда про себе; 2) емоційно-оцінний – емоційне оцінювання своїх уявлень і знань індивіда про себе, емоційне ставлення до себе; 3) поведінковий (регулятивний) поведінкова реакція. Існують дві основні модальності образу Я – позитивна (адекватна) і негативна (неадекватна).

Мета статті – вивчення психологічних особливостей впливу гандикапізму на становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу.

Виклад основного матеріалу. Гандикапізм позиціонується насамперед як негативне, упереджене, навіть сегрегаційне ставлення до людей, які мають певні психофізичні обмеження. Запровадження в широкий науковий обіг самої дефініції, розширення теоретичних уявлень про структуру, механізми вияву та специфіку функціонування гандикапізму дасть змогу не лише дослідити його феноменологію, а й розробити превенційні й корекційні моделі роботи щодо нейтралізації його негативних нашарувань.

На думку О. Ставицького, поняття «гандикап» розуміється як реакція людини на свої функціональні обмеження, що супроводжується формуванням негативного самоставлення, зміною образу Я, розглядом набутої вади як провідної характеристики особистості, згідно з якою формується інтегральна (здебільшого негативна) самооцінка. Науковець також розширює функціональну семантику терміна «гандикапізм», що розглядається як суспільне явище, яке актуалізується завдяки негативним уявленням про інвалідів, що містяться в масовій суспільній свідомості, а також виявляються на несвідомому рівні як архаїчні стереотипи, які функціонують в архетипах. Автором вводиться похідне поняття від гандикапізму – «гандикапність», що тлумачиться як суспільне й індивідуальне явище, під яким розуміється індивідуально-особистісна характерологічна риса, що виявляється в негативному сприйнятті й реагуванні на інвалідів і може мати активну чи пасивну форму [7].

Гандикапізм має тісний взаємозв'язок із ксенофобією як дискримінаційною системою упереджених і негативних ставлень до чужого, іншого, відмінного від власних поглядів чи переконань. Досить часто гандикапізм розглядають як один із видів ксенофобії, проте, очевидно, це явище, будучи тісно поєднаним із ксенофобією, усе ж не зводиться лише до неї. Фахівці вважають, що гандикапізм має власну розгалужену структуру, окремі механізми функціонуван-

ня та специфічні форми вияву. Звичайно, гандикапізм має низку специфічних ознак і містить такий синонімічний зв'язок: гандикапізм спільномірний із такими поняттями, як інтолерантність, упередженість, нетерпимість, стигматизація, тоукенізм, сегрегація тощо. Ключовою ознакою цього взаємозв'язку є типологічні збіги й спільні характеристики з неприйняттям чогось/когось іншого, незвичного та чужого, тобто упереджене й негативне ставлення до осіб, які відрізняються від групової більшості. Особливо це помітно тоді, коли людина має чітко виражені конституційно-морфологічні або психофізичні відмінності від загалу.

Крізь призму власної нетерпимості, яка, до речі, в умовах пенітенціарної установи має дуже широке типологічне тло негативного вияву (так звана «парадигма колонії»), ставлення до людей із обмеженими можливостями досить часто від явного або вдаваного співчуття може вилитися у варіанті агресії, неприязні, відрази, знеособлювального ставлення, погорди та інших упереджених моделей поведінки.

Гандикапізм виявляється в силовому полі стереотипів, що побутують у суспільстві, функціонують гостро й необ'єктивно, зокрема й через укоріненість і закріпленість у масовій свідомості, що зумовлює широкий і потужний вплив на суб'єктів, які піддаються зневазі й тлумачаться як меншшарватні соціальні аутсайтери.

Окремим ракурсом функціонування гандикапізму є його вияви в межах малої групи. На рівні мікрогрупи (референтної або антиреферентної) гандикапізм виявляється по-різному й набуває всіх ознак індивідуально-особистісних характеристик гандикапності. Тому гандикапність традиційно розглядається як специфічна риса, що зумовлює здебільшого негативне або й вороже ставлення до людей із обмеженими можливостями, а також спричинює гаму негативних психоемоційних реакцій як з боку того, хто гандикапно ставиться, так і з позицій того, на кого спрямовані такі об'єктивні й принизливі інтенції та інтеракції.

Уважається, що істотним і вагомим механізмом гандикапізму є негативна ідентичність, яка формується в слабкій, недостатньо сформованій або дифузній групі, що відчуває нестійкість власних структурних компонентів, тому будь-яке зовнішнє втручання розцінює як загрозу, як інвазію на власні цінності, функції й настановлення. По суті, культивоване вороже й негативне ставлення до іншої, відмінної групи є своєрідним самозахисним, психозахисним механізмом, який сприяє збереженню

власної цілісності навіть ціною спотворень і викривлень реального стану справ.

Дієвим механізмом формування гандикапних реакцій, що реалізується через цілеспрямоване формування негативних стереотипів щодо певних категорій населення засобами масової інформації та впливом на підсвідомість шляхом явного або латентного навіювання, зараження й наслідування. Варто відзначити, що вплив архаїчних стереотипів, який відбувається на несвідомому рівні, є одним із чітко помітних і часто застосовуваних механізмів гандикапізму. Базовані на ірраціональності такі стереотипні уявлення про ув'язнену людину (злочинець, негідник, убивця, делінквент, девіант тощо) є досить стійкими, дуже важко піддаються змінам, а отже, робота щодо нейтралізації гандикапістських негативів є дуже складною і тривалою, потребує задіяння певного репертуару й інструментарію психокорекційних і психопрофілактичних засобів і заходів.

У режимі пенітенціарної установи культивується різнотипна депривація, вплив якої негативно позначається на самосвідомості, призводить до появи відхилень у формуванні адекватної самоакцептації, слугує причиною розладів і дисгармоній у процесі становлення образу Я, шкодить психічному здоров'ю особистості, уносить істотні перепади в сприймання та розуміння самого себе й інших людей. Накопичення різноманітних видів депривації призводить до нівелювання індивідуальної психоструктури особистості, уносить розлади у світоглядну систему, спонукає до девіантних варіантів саморозвитку. Становлення образу Я в депривованих підлітків-колоністів відбувається своєрідним, нетиповим, кризовим, іншим шляхом, ніж у їхніх однолітків, котрі перебувають на волі, виховуються в умовах повноцінної сімейної взаємодії та не зазнають гнітючого тиску режиму соціального ізоляціонізму як системи різнотипних обмежень.

Важливо відзначити, що депривований режим існування призводить до подальшої криміналізації підлітків, тобто досягається обернений результат пенітенціарного виховання – соціально неблагополучна особистість ще й деградує. По суті, відбувається стирання навіть позитивних рис, адже жорстка регламентація діяльності, обов'язкове виконання загальних для всіх вимог спонукує, нівелює психосвіт і поведінкову активність підлітка. Тому тривале перебування у виправно-трудоному закладі стає основною причиною зникнення в підлітка потреби самоусвідомлення подальшої життєвої стратегії, ставлення до майбутнього роз-

витку свого «Я». Процес внутрішнього прийняття асоціальних настановлень груп, у які включається підліток у закритому закладі внаслідок депривації сімейної взаємодії, призводить до того, що референтною для його особистісного розвитку стає група з делінквентними настановленнями.

Отже, вивчення образу Я в колоністів є вкрай важливою проблемою, адже вони постулюють себе в образі жертви, зокрема внаслідок скоєного проти них злочину, наприклад, сексуальної наруги, насильства. Як відомо, проблема людини-жертви не є абсолютно новою для багатьох галузей людознавства, адже проблема детермінант і умов, які викликають провокаційну поведінку жертви, є мультикультуральною та багатоаспектною. Безперечно, серед причин, які можуть зумовлювати виникнення позиції жертви, є пов'язані як із об'єктивними чинниками, так і з деякими суб'єктивними передумовами перетворення людини в реальну жертву несприятливих умов соціалізації.

Соціалізуючись у колі інших людей, людина не лише бачить і сприймає світ крізь образи і в образах, а й вибудовує свій світ в образах, презентуючи довіллю свою Я-концепцію як систему певних образів Я (фізичного, інтелектуального, бажаного, ілюзорного, демонстрованого тощо) і самооцінок (завищених, занижених, амбівалентних, неадекватних тощо). Залежно від побудованої картини світу, особистість сприймає, трактує й установлює взаємини з іншими людьми насамперед так, як це собі уявляє, тобто згідно з власним світобаченням і змістово-функціональним наповненням картини життєвого біодромального шляху.

Здійснені нами емпіричні зрізи [5] засвідчують, що у вивченні специфіки образу Я в підлітків (хлопчиків і дівчаток), які пережили сексуальне насильство, можна встановити деякі закономірності. В образах Я хлопців, котрі пережили сексуальне насильство, порівняно з дівчатами, достовірно переважають характеристики інтелектуально-творчого плану, тоді як в образах Я дівчат, які зазнали сексуальної наруги, значущо більше уваги приділяється тілесним характеристикам і параметрам.

Психічна нестабільність самосвідомості підлітків-колоністів істотно поглиблюється нестабільним фоном макро- й мікросоціальних умов. Особливо негативні наслідки має несприятливий попередній досвід раннього та дошкільного дитинства, що набутий у неблагополучних, проблемних, девіантних сім'ях, а також теперішня комунікативна тощо депривація родинних і

дружніх взаємин із рідними та друзями. На формування образу Я вихованців закритого освітнього закладу впливають несформовані навички й операційно-технічні прийоми партнерської та рівноправної діяльності, що зумовлені особистісною й педагогічною занедбаністю як наслідком виховання/невиховання в девіантних сім'ях і субкультурах, а також адаптацією до депривованого режиму існування в пенітенціарній установі. Особистісна неуспішність у статусно-рольових здобутках, матеріальних, фізичних, інтелектуальних образах прямо впливає на неадекватну (неуспішну) самооцінку, а отже, і на хаотичний і нестабільний образ Я із низькою когнітивною сформованістю, незначною інтелектуальною насиченістю й психоемоційною розбалансованістю.

Отже, негативний попередній життєвий досвід, брак або й відсутність повноцінного сімейного спілкування спричиняють у підлітків-колоністів порушення пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, а відсутність адекватних способів і навичок неагресивної та негандикапної комунікації позначається як на процесі пізнання інших людей і формуванні взаємин із ними, так на процесах формування власного образу Я, самості, Я-концепції. Причому в колоністів, які зазнають негативного впливу гандикапізму, зауважені психічні відхилення викликаються не лише браком спілкування (інколи його досить або й занадто (перенасичення)), а насамперед якісними порушеннями цього важливого для розвитку особистості процесу. У депривованих підлітків-колоністів ставлення до іншої людини має здебільшого вкрай негативний характер, їм найчастіше притаманний звужений, збіднений, неадекватний і недиференційований образ іншої людини. Викривлення, порушення й блокування комунікативної активності колоніста можуть призвести до відхилень під час формування уявлень як про іншу людину, так і про себе, а також негативно вплинути на становлення системи всієї базальної образності особистості.

Породжувати гандикапізм може навіть належність до замкнутої, кількісно обмеженої групи однолітків (колоністи, які скоїли злочини й мають різнотривалий, але здебільшого кримінальний і девіантний життєвий досвід) і дорослих (адміністрація колонії, працівники якої досить часто через професійну амортизацію стомлені й розчаровані, а отже, пасивні в якісній ресоціалізаційній діяльності), позбавленість права вибору іншої комунікативної групи чи одиниці, безумовність і вимушена обов'язковість виконання пенітенціарного режиму, зокрема й спілкування з постійними парт-

нерами, негативно позначаються на становленні всієї самосвідомості підлітка. Така залежність скоує емоційно-вольові вияви комунікативної поведінки, спонукає до пасивності, пристосування або уникнення під час спілкування, а також стимулює до негативного ставлення до слабших, молодших, беззахисніших однолітків, до того ж із психіфізичними обмеженнями.

Варто відзначити, що несформованість у підлітків навичок неупередженого та неагресивного спілкування з однолітками й дорослими ускладнює формування адекватної картини світу і стимулює гандикапізм до інших. Це несприятливо позначається на конструктах самосприйняття й самоусвідомлення, стає значною перепорою на шляху адаптації та інтеграції депривованих підлітків-колоністів у ширшому пенітенціарному довіллі, а згодом після звільнення й у соціумі. Значне розбалансування компонентів образу Я, зокрема емоційного, як наслідок замкнутого й агресивного комунікативного простору визначає розвиток відчуття самотності, пригніченості, незахищеності, не забезпечує формування повноцінних гуманних взаємин у підлітків з обмеженими можливостями.

Одним із чинників, що деформовано впливають на розвиток самосвідомості й образу Я підлітка-колоніста, є підвищений рівень нервово-психічного напруження, що мимоволі призводить до збільшення кількості внутрішніх і зовнішніх конфліктів та здійснення девіантних вчинків через зниження контролю над поведінкою (особливо ж у варіанті упередженого гандикапізму щодо слабших і ще неадаптованих колоністів-«новачків»).

У гнітючому і фрустраційному мікрокліматі пенітенціарного закладу виникають численні конфліктні й психотравматичні ситуації, які, породжуючи афект неадекватності й амбівалентності як результат сильного нервово-психічного напруження, мимовільно або й довільно стимулюють гандикапізм. У таких несприятливих для життєіснування підлітків із обмеженими можливостями умовах надзвичайно складно перебігає процес становлення самоакцептації як позитивного самоприйняття – основи формування складноструктурованого і стабільного, упевненого та повномірною образу Я, становлення якого долає наслідки впливу гандикапізму.

Висновки. Пенітенціарно-деприваційні умови соціальної ізоляції негативно позначаються на особливостях інтрагрупового структурування та міжособистісного сприймання, сприяють фіксації розмитого й неадекватного образу Я (Ми) в підлітків

закритого навчально-виховного закладу, слугують передумовою застосування гандикапізму щодо однолітків. Перебування в пенітенціарному закладі породжує систему відносин, що базується на засадах зневаги, приниження, образи й насильства щодо слабших і нижче статусніших вихованців, тому така агресивна ізоляція спричиняє конфліктність самоусвідомлення, впливає на адекватність-неадекватність поведінкових реакцій, понизуючи їх емоційною неврівноваженістю, жорстокістю й упередженістю, тобто всіма ознаками, які притаманні гандикапізму.

Підліток із обмеженими можливостями переживає стан тривожності, невпевненості, фрустрації, страху, нервово-психічного напруження, а швидка зміна настроїв через негативне ставлення/самоставлення, конфліктність міжособистісних взаємин, жорсткість, жорстокість і корпоративність спілкування породжують ефект гандикапних інтеракцій і комунікацій, обмежуючи простір і місце для соціальної перцепції та конструктивності. Базоване на гандикапізмі роздвоєння психологічного поля групи колоністів (на рівні субкультурного розшарування: «бугри», «пахани», «старики» проти «пацанів», «щурів», «опущених») негативно позначається на самосвідомості кожного, реалізуючись в обмеженому й когнітивно простому образі Я як тих, хто піддається гніту й образам, так і тих, хто практикує

зверхне та упереджено-зневажливе ставлення до однолітків – «колег по нещастю».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; пер. с англ. ; общ. ред. В.Я. Пилиповского. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
2. Гошовський Я. Психогенеза образу Я депривованих підлітків: емпірично-ревіталізаційний ракурс / Я. Гошовський // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. статей. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2015. – Т. 1. – 2015. – С. 25–36.
3. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : [монографія] / Я. Гошовський. – Дрогобич : Коло, 2008. – 480 с.
4. Дікова-Фаворська О.М. Актуальні проблеми соціальної інтеграції осіб з особливими потребами / О.М. Дікова-Фаворська // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : тези доповідей. – К. : ВМУРоЛ «Україна», 2007. – С. 34–38.
5. Макогончук Є. Психологічна специфіка формування образу Я підлітків в умовах пенітенціарного закладу / Є. Макогончук // Scientific issue of education, knowledge, law and management. – Lodz : Wydawca : Fundacja „Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO”, 2014. – № 4 (8) grudzien. – S. 195–204.
6. Моляко Р.В. Образ фізичного Я: становлення та деформації у пацієнтів з косметичними вадами : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.04 / Р.В. Моляко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 205 с.
7. Ставицький О.О. Психологія гандикапізму : [монографія] / О.О. Ставицький. – Рівне, 2011. – 376 с.